
LIMBA LUI DIMITRIE CANTEMIR

DE

ACAD. EMIL PETROVICI

S-au împlinit 280 de ani de la nașterea lui Dimitrie Cantemir, care a fost nu numai primul nostru istoric, primul nostru geograf, primul nostru etnograf și, în oarecare măsură, primul nostru lingvist și dialectolog, ci el a fost și primul cărturar român care a încercat să creeze pentru limba noastră literară un stil științific, o terminologie științifică, filozofică și politică. El s-a străduit să ridice limba noastră literară la nivelul celorlalte limbi literare existente atunci în Europa, capabilă să exprime noțiunile cele mai abstracte, filozofice și științifice.

Din cele scrise mai sus reiese că, atunci când vorbim despre limba română literară, nu o identificăm cu limba literaturii artistice, ci — urmînd exemplul lingvisticii sovietice — îi dăm acestui termen o accepțiune mai largă, înțelegînd prin limbă literară acea varietate a limbii unice a unui popor sau a unei națiuni care este întrebuințată nu numai în literatura artistică, ci și în știință, în viața politică, în presă, în școală, în emisiunile de radio etc.

Așadar, cu toate că dintre operele în limba română ale lui Dimitrie Cantemir numai romanul alegoric « Istoria ieroglică » poate fi considerată ca aparținînd literaturii artistice propriu-zise, totuși studiul limbii întregii lui opere scrise românește constituie un capitol din istoria limbii noastre literare, înțeleasă în accepțiunea ei largă.

Pentru a putea stabili ce inovații a încercat să introducă Dimitrie Cantemir în limba literară moștenită de la cărturarii mai vechi, trebuie mai înainte să ne dăm seama în ce stare se găsea limba noastră literară înaintea lui.

Limba secolului al XVI-lea, care a servit aproape exclusiv la traducerea textelor bisericești slavone, cu mijloace de expresie foarte sărace, în cursul secolului al XVII-lea se eliberează cu încetul de sub influența textelor bisericești. Mai ales cronicarii scriu o limba apropiată de limba vie a poporului.

Graiul viu al poporului l-a cunoscut bine și Dimitrie Cantemir. Chiar și particularitățile dialectale l-au preocupat. E cunoscut pasajul din « Descrierea Moldovei » în care vorbește despre particularitatea graiului moldovenesc de a rosti palatale în loc de labiale (*kătră, ține, nie*, în loc de *piatră, bine, mie*), rostire pe care o consideră o greșeală care trebuie evitată.

Așadar limba literară tradițională, în care elementul popular ocupă un loc important, constituie temelia pe care Dimitrie Cantemir a încercat să construiască o limbă științifică, filozofică, introducând în limba tradițională o seamă de elemente savante.

În limba lui Dimitrie Cantemir trebuie, prin urmare, să deosebim trei elemente: unul tradițional, legat de textele bisericești, al doilea popular și al treilea savant.

Dozarea acestor elemente diferă după opere și după stil. În stilul didactic, filozofic al învățăturilor religioase morale din « Divanul înțeleptului cu lumea », elementul popular e foarte slab reprezentat. În schimb, pasajele narative din « Istoria ieroglifică » și mai ales din « Hronic » prezintă un stil simplu, presărat cu expresii populare, care ne amintește stilul narativ al povestitorilor din popor sau al contemporanului și tovarășului de luptă și de pîrăbie al lui Dimitrie Cantemir, mult mai puțin erudit, dar mai talentat din punct de vedere literar, Ioan Neculce.

În această privință opera lui Dimitrie Cantemir prezintă un continuu progres, pornind de la stilul greoi, plin de fraze întortochiate, departe de limba poporului, al operei sale de compilație din tinerețe, « Divanul înțeleptului cu lumea », și ajungînd la stilul vioi al narațiunilor din « Hronic », mult mai natural decît acela al scrierilor sale anterioare, datorită termenilor populari și expresiilor împrumutate din limba poporului.

Ca ilustrare a celor afirmate, cităm cîteva pasaje din operele lui Dimitrie Cantemir.

Iată, din « Hronicul romano-moldo-vlahilor, cartea VIII, capul VI, p. 405 ¹, un pasaj în care se narează, după cronicarul bizantin Honiates, un episod din lupta de eliberare a bulgarilor și romînilor împotriva Bizanțului:

« Tătarii și vlahii, lăsînd pleanul [prada] pe paza a o samă de ai săi și dîndu-le învățătură pentru ca pre altă cale mai scurtă să păzască să dea la munți, iară alaiți, bulucindu-să fără nici o frică, au ieșit înaintea călărimii romeilor, după obiceiul moșiei sale tare război dînd, adecă dînd tare năvală, și din arcuri sigeta, și cu sulițele într-ai noștri intra, și nu mult, iarăș din năvală întorcîndu-să da dos a fugi, și pre aceștia a-i goîni îndemna și îndată iarăși, tocma ca păsările în loc întorcîndu-să, din față cu multul mai vrăjmaș să bătea. Aceasta de cîteva ori făcînd și acuma vâzînd că îi sînt mai deasupra, au părăsit aceste învălătucituri

¹ Principele Dimitrie Cantemir, *Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor*, publicat sub auspiciile Academiei Romîne de Gr. G. Tocilescu, București, 1901.

și, tot deodată sabiile zmulgînd, cu mare chiot s-au slobozit în romei. Și așa și pre cei ce să bătea, și pre cei ce fugiea, tot într-un chip îi răsturna și-i prăvăliea ».

Într-o notă marginală, Dimitrie Cantemir adaugă: « Ia aminte la obiceiul romînilor noștri în războaie pre carile și până astăzi neschimbat îl țin ».

Iată, din « Hronicul romano-moldo-vlahilor », cartea VIII, capul VII, p. 407, un alt pasaj, privind aceeași luptă a bulgarilor și a romînilor împotriva Bizanțului:

« La anul 1190, scrie același istoric Honiatis, cartea 3, precum lucrurile împărăției despre apus, de ce mergea, de aceea mai rău să întorcea, căci vlahii împreună cu comanii (aceștia sînt un neam de tătari, carii pre atuncea lăcuia prin Podolia și Pocutia ruscă) toate țările împărăției supt foc și supt sabie punea. Pentru care lucru împăratul macar că doauî luni cu oștile într-acolo s-au zbuciumat, însă cevaș macar de chipul său vrednic să isprăvescă n-au putut, că nici mai mult în oaste a să zăbăvi l-au putut ținea vremea, de vreme ce auzind precum vin și tătarii, înspăimîntîndu-se, i-au căutat cum mai în grabă înapoi a să întorcea. Așijderea nu pre calea ce mărsease, ce pe alta mai aproape silind să apuce a trece munții. Ce nici aceasta n-au putut, căci cuprinzînd nepriiatinii strămtorile și strungile munților ca cum ar fi fost într-o cușcă închis din toate părțile, și nici cum putîndu-să apăra, ca pre niște dobitoace îi ucidea oamenii. Unde mai mult de giurățate de oaste pierzînd, unii în mîna nepriiatenului vii au căzut, alții rău răniți, deși scapasă, nu era nici de o treabă. Singur împăratul, căzîndu-i și coiful din cap (carile grecește Casis să chiamă), cu mare peire de-abia au scăpat înainte la Verroia, unde puțineale zile odihnindu-să, s-au întors la Tarigrad ».

Să comparăm cu acestea următorul pasaj din a doua prefață la « Istoria ieroglică », așezată înaintea scării (a glosarului) în care explică cuvintele străine:

« Vii ști, iubitule, că nu pentru cei cari într-aceste pomenite limbi pedepsîți sînt scara aci am suppus, ce pentru că de împrumutarea cuvintelor străine cei mai nedepriși lovind vreareși, ca așa a le înțelege și în dialectul străin să să deprinză. Că așa unul după altul nepărăsit urmînd, spre cele mai adînci învățături prin hirișa limbă a noastră a porceade a să îndrăzni cu putință ar fi.

Precum toate alalte limbi, de la cea ellinească întii îndemănîndu-se, cu deprinderea îndelungă și a limbii sale suptiiare, și a cuvintelor însemnare și-au agonisit. Așa cît ce va să dzică ὑπόθεσις înțelege latinul, leahul, italul și alții, *hypothesis*, macar că cuvîntul acesta singur a ellinii numai ar fi. Într-acesta chip spre alalte învățături grele trebuitoare numere și cuvinte dîndu-te, a le moldoveni sau a le romîni silește. În moldovenie ellinizește și în ellinie moldovenisește ».

Din cauza topicii peromînești, pasajul este de neînțeles. Să încercăm să așezăm aceleași cuvinte în ordinea cu care sîntem obișnuîți:

« Iubitule, vii ști că am suppus aci scara nu pentru cei care sînt pedepsîți, [instruiți] într-aceste pomenite limbi, ce pentru că, lovind de împrumutarea

cuvintelor străine [adică avînd în vedere împrumutarea cuvintelor străine], aş vrea ca așea, cei mai nedepriși să să deprinză a le înțelege și în dialectul străin. Că așea urmînd nepărăsit [adică neconținut] unul după altul, ar fi cu puțință a să îndrăzni a purcede, prin limba noastră hirișă [adică cea firească], spre cele mai adînci învățături.

Precum toate alalte limbi, îndemănîndu-se de la cea ellinească, și-au agonișit, cu deprinderea îndelungă, și a limbii sale subțiiare, și a cuvintelor însemnare. Așa cît ce va să dzică ὑπόθεσις înțelege latinul, leahul [adică polonezul], italul și alții [scriind] *hypothesis*, macar că cuvîntul acesta ar fi singur numai a ellinii. Într-acesta chip, dîndu-te spre numere [adică nume] și cuvînte trebuitoare alalte învățături grele, silește a le moldoveni sau a le romîni. În moldovenie ellinizește și în ellinie moldovenisește ». Fraza din urmă aş parafraza-o în felul următor: Scriind moldovenește, ia ca model elina, și practicînd elina, gîndește-te cum o poți folosi spre îmbogățirea limbii moldovenești.

Am zăbovit mai mult asupra acestui scurt cuvînt către cititor, pentru că în el Dimitrie Cantemir își expune oarecum programul după care se călăuzește în crearea unei limbi științifice romînești.

Vom reveni mai departe asupra acestui program, pe care Dimitrie Cantemir nu l-a urmat întocmai.

Expunerea noastră va consta din două părți. În prima parte vom trata despre elementele tradiționale îndeosebi populare, în limba lui Dimitrie Cantemir, iar în a doua parte despre elementul savant introdus de Dimitrie Cantemir în limba pe care o scria.

Am arătat mai înainte că Dimitrie Cantemir cunoștea bine limba vorbită de popor. Explicînd termenii savanți, Cantemir adeseori dă și termenii populari corespondenți. Astfel, vorbind despre steaua polară, pe care o numește *polus* sau *polos*, Cantemir spune că «iaste steaoa căriia îi dzic moldoveanii fusul» («Divan»). De asemenea el știe că planeta *Venus*, pe care o numește *Vinerea*, e numită de popor *steaoa ciobanului* («Ist. ierogl.», p. 404). Expresiile populare, proverbele și comparațiile luate din limba poporului nu sînt rare la Cantemir, mai ales în «Hronic», dar și în «Istoria ieroglică»: Oastea fără comandant e «ca un roi fără matcă» («Hronic», p. 427). Amenințarea continuă din partea unui dușman e «ca cum i-ar fi stătut nepriiatenul cu sulita în coaste» («Hronic», p. 404). «Din pricinile mici mari gilceve să scornesc și țințariul să face armăsariu», spune Cantemir într-o sentință («Ist. ierogl.», p. 51). Din cauza alcoolului organismul arde «ca cum este osiia neunsă în butea roții uscate» («Ist. ierogl.», p. 32). Expresii ca *pe milcomiș* «pe tăcute» («Hronic», p. 429), *dă dos* sau *dă dos a fugi* «fuge» («Hronic», p. 386, 405), *întră în prepus* «bănuiește» («Hronic»,

p. 407), *de iznoavă* « din nou » (« Hronic », p. 404), *rîde pe supt mustăți* (« Ist. ierogl. », p. 43), *cînd se îngînă ziua cu noaptea* (« Ist. ierogl. », p. 404), *cine face, faci-i-să* (« Ist. ierogl. », p. 400), *să întrulocadză* « se împreună » (« Divan »), *a să înviermoși* « a se umple de viermi » (« Hronic », p. 386), *să imponcișadză* « se opune » (« Divan ») etc. etc. nu sînt rare mai ales în « Istoria ieroglifică » și în « Hronic ».

Dimitrie Cantemir își dă seama de caracterul popular al acestor expresii. În focul polemicii, adeseori găsește expresia populară potrivită pentru a ironiza pe adversar. Pe Simion dascălul și pe Misail călugărul, care în prefața cronicii lui Ureche i-au făcut pe moldoveni urmași ai unor tilhari, îi numește « băsnuitori » și li se adresează: « Cînstiutele în basne, Simioane, și teaca minciunilor, Misaile ». Se bucură cînd i-a prins cu minciuna, care se descopere singură, « cîm să prinde sula în sac și măciuca în pungă ». Între paranteze își cere însă scuze de la cititori pentru această expresie, care i se pare nepotrivită cu tonul serios al unui tratat de istorie: « Crează cetitoriul și iarte proastelor noastre cuvinte, căci cătră băsnuitori ca aciia pilde ca aceste să prind » (« Hronic », p. 448).

Țin să remarc că și în rusă și ucraineană există un proverb asemănător celui întrebuițat de istoricul moldo-vlahilor: *Шила в мешке не утаишь*, adică « Sula nu o poți ascunde în sac ». E posibil ca Dimitrie Cantemir să fi cunoscut și proverbul rusesc cînd a scris « Hronicul ».

Limba lui Dimitrie Cantemir prezintă și alte particularități proprii limbii vorbite de popor în secolul al XVII-lea, pe care le găsim și la ceilalți scriitori ai epocii. El întrebuițează multe forme arhaice, dintre care unele se mai păstrează pînă astăzi fie în graiul moldovenesc — ca de pildă pluralul *mînule* (« Ist. ierogl. », p. 49), forma de prezent, pers. I sg. *eu pociu*: « pot » (« Ist. ierogl. », p. 164), fie în alte graiuri teritoriale romînești, ca de pildă pers. I sg. a perfectului simplu: *eu dziș* (« Ist. ierogl. », p. 44); pers. I pl. a perfectului simplu: *noi avum* « avurăm » (« Hronic », p. 310), *noi vădzum* « noi văzurăm » (« Ist. ierogl. », p. 287) (cf. versul lui Eminescu: *Din clipa-n care ne văzum*), pluralul *aii* « anii » (« Ist. ierogl. », p. 262), *dintr-acoace* (« Hronic », p. 369); *năroc* (passim) — fie dispărute din toate graiurile ca *buorat* « bourat » (« Ist. ierogl. », p. 161), *nuăr* « nor » (« Ist. ierogl. », p. 123), *iuşor* (« Ist. ierogl. », p. 30), *iuşurea* (« Hronic », p. 379), *(a-și lepăda armele) de a mînă* (« Hronic », p. 403), *dintr-acoace* (« Hronic », p. 369), *tînd biruia, tînd să biruia* « pe cît biruia, pe atît era biruit » (« Ist. ierogl. », p. 30), *mai curund* (« Hronic », p. 404), *i-a cerșut fata* « a cerut » (« Hronic », p. 400), *duroare, durori*, « durere » (« Divan »), *basne* (passim), *strîmpt* (« Ist. ierogl. », p. 203) etc.

Foarte frecvente sînt la Cantemir pronumele și adverbele formate cu particula -ș, care exprimă de obicei identitatea: *acetaș* « tot acesta », *acoloș* « tot acolo », *așeaș* « (tot) așa », *atunceaș* « tot atunci » (« Hronic », p. 234), *cineș* (« Ist. ierogl. », p. 27), *încăș* (« Ist. ierogl. », p. 47) etc.

În lexic de asemenea se întîlnesc numeroase arhaisme, unele din ele curente în limba secolului al XVII-lea sau păstrate în diferite graiuri teritoriale romî-

nești. Astfel *a custa* « a trăi » (« Divan », I, p. 51), *cust* « viață » (ibidem), *înturnare* « întoarcere » (passim), *purces* « plecare », *să zică trîmbița de purces* (« Hronic », p. 405), *chiar*, f. *chiară* « limpede, clar » (« Hronic », p. 398), *ver... ver, veri... veri* « sau... sau » (« Ist. ierogl. », p. 48, 49), *pasăre pedestră* « pasăre umblătoare, nezburătoare, ca struțul » (« Ist. ierogl. », p. 50), *bréb* « castor » (« Ist. ierogl. », p. 36), *beleag* « semn (convențional) » (« Ist. ierogl. », p. 169), *biv* « belșug » (« Ist. ierogl. », p. 192), *de biv* « din belșug » (« Ist. ierogl. », p. 304), *cîndai, cîndailea* « cumva, doară » (« Ist. ierogl. », p. 335; « Hronic », p. 404), *ghizdav* « frumos » (« Ist. ierogl. », p. 128), *a să ijderi* « a se naște, a se isca » (« Ist. ierogl. », p. 300), *mîzdă* « mită » (« Ist. ierogl. », p. 118), *a poftori* « a repeta » (« Ist. ierogl. », p. 74), *rost* « gură » (« Ist. ierogl. », p. 180), *toapsăc* « otravă » (« Ist. ierogl. », p. 253), *vipt* « grîne », « hrană » (« Ist. ierogl. », p. 73) etc. etc.

După cum era și firesc, limba lui Dimitrie Cantemir prezintă multe moldovenisme în fonetică, gramatică și lexic. Astfel, deoarece graiul moldovenesc încă de pe atunci avea numai *s*, *z*, *dz* nemuiate, după aceste consoane, dar mai ales după *s*, Dimitrie Cantemir scrie de obicei *ă* și *a* (nu *e* și *ea*) așa cum rosteau toți moldovenii: *precopsală* (« Ist. ierogl. », p. 46), *văpsală* (« Ist. ierogl. », p. 399), *mersășă, să* « se » etc. Și labialele, precum și *r*, se prezintă în graiul moldovenesc, de altfel și în alte graiuri, nemuiate, acolo unde în Muntenia ele sînt muiate, adică sînt urmate de *i*, *e* și *ea* (în Moldova *i*, *ă* și *a*): *tocmală, să isprăvască, să să numască* (« Ist. ierogl. », p. 37), *urmadză* (« Ist. ierogl. », p. 38), *filosofască* (« Ist. ierogl. », p. 45), *au mărș, să margă* (passim), *vacuri* « veacuri », *ră veste* « rea veste » (« Hronic », p. 405), *tătarî, tătarilor* (passim) etc.

Dimitrie Cantemir întrebuițează de obicei formele moldovenesti în care *v* urmat de *o*, *u*, *i* a devenit *h*: *bihol* « bivol » (« Ist. ierogl. », p. 407), *hultur*, foarte rar și *vultur* (« Divan »), *hîrtop* « vîrtop » (« Divan »), *a să pohîrni* « a se povîrni », « a se prăvăli » (« Hronic », II, p. 263), *hulpe* (passim) etc.

Îată și alte forme care prezintă un fonetism moldovenesc: *zidiu* (« Hronic », passim), *nicăuri* (« Hronic », p. 293), *a videa* (passim), *a mulțami* (« Hronic », p. 433), *a poronci* (passim), *cucoș* (« Ist. ierogl. », p. 44), *ii* « pronumele ei » (passim) etc.

În ce privește palatalizarea labialelor, am spus mai înainte că Dimitrie Cantemir o considera ca o rostire a celor incuți. De aceea a evitat-o. Numai în două cuvinte, *hiriș* (formă derivată de la *hire*, adică *fire*) și *chiexi* (*chiexi răi și-au vrăit*) în loc de *piexi* (pl. de la *piază*), prezintă palatalizarea labialelor. În străduința sa de a evita formele cu labialele palatalizate, Cantemir creează forme hipercorecte, așa numite hiperurbanisme, în care consoana palatală e înlocuită greșit cu o labială. Astfel în loc de *oghial* « plapumă », cuvînt moldovenesc de origine ucraineană (cf. ucr. одіяло), Cantemir scrie consecvent *obial* (« Divan »). De asemenea forma *pilotă* (« Divan »), în loc de *chilotă* « pernă mare umplută no

puș», pare a fi tot un hiperurbanism, însă, deoarece nu se știe etimologia acestui cuvânt, s-ar putea ca forma întrebuițată de Cantemir, adică *pilotă*, să fie cea mai veche.

Și forme gramaticale mai noi moldovenesti găsim la Cantemir. În loc de mai-mult-ca-perfectul simplu întâlnim rar și mai-mult-ca-perfectul compus: *au fost prădat* «prădase» («Hronic», p. 378); verbul *a oua* e reflexiv la Cantemir, ca în graiul moldovenesc: *să oaă* («Ist. ierogl.», p. 48), pluralul substantivului *nume* este *numere*.

Lexicul lui Dimitrie Cantemir conține, după cum e și firesc, multe elemente populare moldovenesti: *bortă* «gaură» («Ist. ierogl.», p. 44), *ciobote* «cizme» («Hronic», p. 402), *ciolane* «oase» («Ist. ierogl.», p. 43), *feredeu* «baie», *hălăduiește* «scapă» («Divan»), *hulțoană* «altoi» («Ist. ierogl.», p. 405), *lanțuh* «lanț» («Divan»), *maștehă*, «mamă vitregă» («Hronic», p. 480), *miță* «pisică» («Ist. ierogl.», pass.), *puhace* «bufniță» («Divan»), *vițioan*¹ «slab» («Ist. ierogl.», p. 45), *voroavă* «voră» (passim) etc.

Trecem acum la a doua parte a expunerii noastre, care tratează despre elementul savant în limba lui Dimitrie Cantemir.

Din cele expuse pînă aici reiese că Dimitrie Cantemir cunoștea bine și iubea limba poporului. Din dragoste pentru această limbă, pentru a o îmbogăți și a o face capabilă de a exprima adevărurile științifice, filozofice, și-a trasat un adevărat program, pe care l-a expus în cuvîntul către cititor, pus înaintea glosarului cuvintelor străine întrebuițate în «Istoria ieroglifică». Din acest cuvînt către cititor se vede că modelul după care limba noastră trebuie să se călăuzească sînt limbile literare europene de atunci. Cantemir amintește poloneza, italiana, dar se gîndește și la celelalte limbi europene, căci scrie: «leahul, italul și alții». Toate limbile europene s-au îmbogățit împrumutînd din greaca veche, ceea ce a dus la constituirea unui fond internațional de termeni de origine greacă comuni multor limbi.

În «scara țilcuitoare» a cuvintelor străine de la începutul «Istoriei ieroglifice», dintre cele 277 de cuvinte explicate 217 sînt grecești.

Iată cîteva din cuvintele explicate, cuvinte care aparțin lexicului internațional al limbilor europene: *anatomie*, *anonym*, *antidot*, *atheist*, *atomuri*, *boală hronică*, *chentru*, *dialectic*, *dialog*, *dimocrație*, *energhie*, *etimologie*, *fyzic*, *harmonie*, *idea*, *ironic*, *laringa*, *melanholie* etc. etc.

Dar s-a mărginit oare Dimitrie Cantemir la neologismele de origine greacă? Nu, deoarece în însăși «scara țilcuitoare» a «Istoriei ieroglifice» explică și multe cuvinte latinești, ca de pildă *activitas*, *argument*, *armistiție*, *avocat*, *condiții*,

¹ Al. Rosetti scrie greșit *vițioan* (Observații asupra limbii lui Dimitrie Cantemir în «Istoria ieroglifică», «Buletin Științific», Secțiunea de știința limbii, literatură și arte, tom. I, nr. 1-2, 1951, p. 31).

experiențe, generalis, interiecție, materie, mediterrand, modul etc. etc. Atunci când aduce exemplul limbii poloneze sau al celei italiene, care s-au îmbogățit cu termeni filozofici și științifici grecești, cu siguranță Cantemir și-a dat seama că aceste limbi, ca și celelalte limbi europene, posedă și un mare număr de termeni științifici de origine latină. Lucrul acesta putea să-l constate și în limba rusă și franceză, pe care le cunoștea, pe lângă italiană. În tot cursul activității sale literare de mai târziu, Dimitrie Cantemir, după modelul acestor limbi europene, introduce tot mai mulți termeni de origine latină. De altfel și cultura lui, care la început era în bună parte grecească, mai târziu, mai ales după ce s-a stabilit în Rusia, este în primul rând latinească. Dimitrie Cantemir a fost înainte de toate un autor latin. Latinește și-a scris «Istoria Imperiului Otoman», «Descrierea Moldovei», «Micul tratat de logică generală» și alte opere mai mici. Și «Hronicul vechimei a romano-moldo-vlahilor» l-a scris întâi latinește și l-a tradus apoi în limba românească. «Întii pre limba latinească izvodit, iară acmu pre limba românească scos», scrie însuși autorul «Hronicului». În pleiada cărturarilor ruși adepți ai reformelor lui Petru I, mulți erau absolvenți ai Colegiului întemeiat de Petru Movilă la Kiev, unde învățământul se făcea în bună parte în latinește. În acest mediu de cultură latină din Rusia, cultura clasică a lui Dimitrie Cantemir devine cu totul latină.

În «Hronicul» său, Cantemir întrebuițează mult mai multe neologisme latinești decât grecești. Iată câteva din aceste neologisme latinești: *triumf* («Hronic», p. 189), *ocazie* («Hronic», p. 385), *curios* («Hronic», p. 371), *curioz* («Hronic», p. 371), *încumstanții*, termen explicat prin *lucruri împregiur stătătoare* («Hronic», p. 396), *prezenție* («Hronic», p. 406), *persoane* («Hronic», p. 397), *a explicui* («Hronic», p. 392), *confuzie* («Hronic», p. 396), *coronă* («Hronic», p. 402), *provinție* («Hronic», p. 408), *a recomandălui* («Hronic», p. 420), *familie* («Hronic», p. 408, pass.), *a pretândălui* «a pretinde» («Hronic», p. 300); *publică* «stat», «republică» (ibid., p. 282), *răspublică* «republică» (ibid, p. 377), *fortună* «noroc» (ibid., p. 8) etc.

Toți acești termeni de origine latină erau obișnuți în stilul oficial rus al epocii lui Petru I. Și această împrejurare l-a determinat, cred, pe Dimitrie Cantemir să adopte în scrierile sale românești cât mai multe neologisme latinești. Ele pot fi considerate ca împrumuturi din limba rusă. Și aspectul lor e identic cu neologismele pe care cărturarii noștri le-au luat, la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea, din limba rusă. Așa se explică de ce cuvinte de ale lui Cantemir ca *ocazie*, *confuzie* au exact o formă, considerată corectă în limba literară de azi, care evită formele în *-iune* (*ocaziune, confuziune*), introduse de latiniști, considerate cu drept cuvânt pedante.

Dar limba lui Dimitrie Cantemir, pe lângă elementul savant grecesc și latinesc, prezintă și un al treilea element savant, acela de origine slavonă. Pe acesta nu l-a trecut decât în rare cazuri în «scara tâlcuitoare» a cuvintelor, deoarece

termenii slavoni nu aveau nevoie de explicație pentru publicul cititor românesc de atunci. Slavonismele cărturărești făceau parte din limba noastră literară a secolului al XVII-lea. Uneori Cantemir explică termenul nou latinesc cu ajutorul termenului slavon, de exemplu «*substanție, adecă postanovanie*» («*Divan*»).

Mulți termeni relativi la carte, la scriere, la educație sînt de origine slavonă și la Cantemir, ca la ceilalți scriitori ai epocii: *coneuł cārții întîia* «sfârșitul...» *procitește* (după care Cantemir adaugă o formă creată de el cu prefixul savant *re*, formă care e aproape identică cu cea a limbii literare de azi: *răcitește*) («*Divan*») *poslanie* «scrisoare», *list* «foaie» («*Hronic*», p. 369), *i proci* «și celelalte, etc.» (passim), *a năstăvi* «a instrui» («*Ist. ierogl.*», p. 34) etc.

Mulți termeni abstracți sînt de asemenea slavoni: *oce(ri)anie* «desperare» («*Divan*»), cf. rus. *отчаяние*), *posaanie* «pocăință» («*Divan*»), *nezloslovnic* «nu de altă credință» («*Divan*», *Glosar*), *innoplemennic* «de alt neam» («*Divan*» *Glosar*), *pozvolenie* «permisie» («*Ist. ierogl.*», p. 32), *blagodarenie* «gratitudine», *izgnanie* «izgonire, exil» («*Ist. ierogl.*», p. 38), *stepenă* «grad, rang», (passim), *devestevcie* «castitate» («*Divan*») etc.

Iată și alte slavonisme savante: *inorog* «animal fabulos cu un corn în frunte» (passim), *bolovcn*, explicat prin *chip de om* («*Divan*»), *ciudese* «minuni» («*Divan*»), *oblastie* «stăpînire» («*Hronic*», II, p. 205), *bodxi* «zei» («*Divan*»), *răcodeliu* «lucruri de mîină» («*Divan*», *Glosar*), *a pomăzui* «a unge (rege)» («*Divan*»), *prilisteafă* «îngelătoare» («*Divan*»), *zglobive (poște)* «(poște) răufăcătoare» («*Divan*»), *nepristano* «neîncetat» («*Divan*»), *prîșleț* «venetic» («*Divan*») *plean* «pradă» («*Hronic*», p. 369) etc.

Uneori cuvîntul slav e împrumutat direct din rusă, ca de exemplu *polcuri* «cete de ostași, regimente» («*Hronic*», p. 400).

Așadar izvoarele termenilor savanți ai lui Dimitrie Cantemir sînt trei: slavona, greaca și latina. Acestea sînt cele trei limbi în care și-a făcut educația, cum se făcea educația superioară de altfel în acea epocă în Europa estică și sud-estică după întemeierea Colegiului Mohilean la Kiev. După modelul acestui Colegiu și cu profesori care și-au făcut studiile acolo au fost deschise școli superioare în care se preda slavonește, grecește și mai ales latinește în alte centre mari de cultură, ca de pildă Academia slavono-greco-latină de la Moscova¹. Și Academia întemeiată de Vasile Lupu la Iași a fost o astfel de școală slavono-greco-latină. De pe vremea lui Vasile Lupu și Matei Basarab, în Moldova și Muntenia o seamă de tineri primesc o educație asemănătoare, ca de pildă, în Muntenia, învățatul cărturar de limbă slavonă, latină și romînă, Udriște Năsturel, cumnatul lui Matei Basarab, traducător din latină în slavona rusă.

Tuturor elevilor școlilor slavono-greco-latine le este comun obiceiul ca, atunci cînd scriu în limba lor maternă, să imite construcția frazelor și topica slavonă,

¹ *Славяно-греко-латинская академия*, care a luat ființă la 1682.

greacă și latină. (Slavona s-a modelat după greacă de la început, din secolul al IX-lea, când s-a constituit ca limbă bisericească și literară). În admirația lor pentru cultura clasică, ei credeau că, imitând modelul slavono-greco-latin, ei conferă limbii lor materne, pe care o iubeau sincer, o distincție, un prestigiu deosebit, potrivit cu rolul de limbă literară, științifică pe care trebuie să-l îndeplinească. Se știe că marele învățat rus Lomonosov, el însuși elev al Academiei slavono-greco-latine din Moscova, în limba rusă pe care a scris-o imita construcția frazei și topica latinei. Despre Lomonosov nu se poate susține că nu-și iubea limba maternă. E cunoscut pasajul din prefața la « Gramatica rusă » 1755 în care marele patriot preamărește limba rusă.

Noi știm astăzi că această atitudine a cărturarilor — de altfel progresiști — din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea față de limba lor maternă era greșită, ceea ce a dovedit și evoluția ulterioară a acestor limbi, care s-au îndepărtat de modelul slavono-greco-latin și s-au apropiat tot mai mult de limba poporului.

Aci trebuie remarcat că modelul greco-latin urmat de acești cărturari nu era totdeauna cel al antichității greco-romane, ci acela al limbii grecești bizantine și al latinei medievale. Îndeosebi literatura bizantină se caracterizează printr-un stil retoric nenatural, bombastic, înzorzonat, prin perioade lungi, întortochiate¹. Acest stil a fost imitat și la noi, și de Dimitrie Cantemir mai ales în tinerețe.

Explicația stilului nefiresc, a construcției neromânești, întortochiate a frazei a topice străine din operele, mai ales de tinerețe, ale lui Dimitrie Cantemir este educația lui slavono-greco-latină, în care a jucat un rol important profesorul său de greacă, latină și filozofie, cretanul Ieremia Cacavela, care și-a făcut studiile la Lipsca și la Viena.

Nu poate fi admisă, prin urmare, explicarea stilului retoric, a perioadelor lungi și a ordinii nefirești a cuvintelor la Cantemir printr-o influență a limbii turcești, explicație dată de Lazăr Șăineanu² și reluată de acad. Al. Rosetti. După Acad. Al. Rosetti și neologismele grecești, latinești și slavonești din limba lui Cantemir s-ar datori unei imitații de către Cantemir a limbii literare turcești, care era plină de elemente arabe și persane. Ne întrebăm însă cum se face că fiind așa de puternic influențat de limba turcă, Dimitrie Cantemir totuși nu introduce neologisme de origine turcă, arabă sau persană în scrierile sale. În « scara tilcuitoare » a cuvintelor de la începutul « Istoriei ieroglifice », dintre cele 277 de cuvinte explicate, numai 6 sînt turcești, 6 arabe și 2 persane. Am văzut că în cuvîntul către cititori prin care introduce « scara tilcuitoare » de la începutul « Istoriei ieroglifice », Cantemir propune limbile europene ca exemplu de felul cum trebuie să se îmbogățească limba română. Nici construcția frazei

¹ Felul acesta de a scrie, foarte apreciat de cei care și-au făcut educația cu ajutorul textelor slavone grecești, bizantine și latine medievale se numea în Rusia acelor epoci *витие словес*, adică « împletire (întortochere) de cuvinte ».

² Lazăr Șăineanu, « Influența orientală asupra limbii române », București, 1900, I, p. LXXXVI și ss.

și topica — cu verbul la sfârșit — nu se datorește influenței turcești, ci în primul rând influenței limbii comune a învățaților și cărturarilor din evul mediu și din epoca în care a trăit Dimitrie Cantemir, a limbii latine care după întemeierea Academiei lui Petru Movilă la Kiev, devine limba cărturarilor și în estul Europei, în Rusia, și în parte în Moldova și Țara Românească. În general, în toată opera lui Cantemir influența turcă e minimă. Însăși « Istoria ieroglifică » e imitată, precum recunoaște însuși Cantemir, după o operă grecească, « Istoria etiopică » a lui Heliodor.

În general se poate spune că Dimitrie Cantemir n-a manifestat nicăieri o admirație deosebită pentru limba și cultura turcească. Dimpotrivă, în « Hronic » adeseori își dă frâu liber mâinii sale patriotice împotriva « tirăniei turcești », cum o numește Cantemir însuși, împotriva imperiului cotropitor turcesc, « zmaul cu șapte capete » care țări mai de mult înfloritoare « mai la cea de pe urmă mișe-lie [mizerie] le-au adus » (« Hronic », p. 19).

Nu limba turcească — al cărei lexic e compus din elemente populare turcești și elemente savante arabe și persane — i-a servit de model lui Cantemir în străduințele lui de a crea o limbă literară, științifică românească, ci limbile europene, ai căror termeni savanți internaționali sînt de origine greacă și latină, iar în estul și sud-estul Europei și de origine slavonă.

De altfel neologismele slavone, grecești sau latinești nu sînt prea numeroase la Cantemir, mai ales în « Hronic », în care a căutat să scrie o limbă pe înțelesul tuturor și în care se găsesc pagini întregi fără nici un neologism. În străduința sa de a fi cît mai ușor înțeles, Cantemir încearcă adeseori să traducă termenii savanți. Astfel *cazul* în gramatică îl traduce prin *cădere la gramatică*, făcînd observația că aceasta se zice *slovenește padej, latinește casus* (« Ist. ierogl. », p. 392). Cele două părți ale unei definiții, genul și diferența (latinește *genus* și *differentia*), le numește *neam* și *deosebire*. Alcoolul, latinește *spiritus vini*, adică spirtul, devine la Cantemir *duhul vinului*. Împrejurările (grecește *περιστάσεις*) sînt *împregiur-stări*, iar dezordinele, excesele (grecește *ἀταξία*) *fără-isprăvnicii* (« Divan »). Cantemir recurge adeseori la derivația cu sufixe pentru a traduce termenii slavoni, grecești sau latinești. Un oraș populat este *norodos* (« Divan ») (cf. lat. *populosus*), adjectivul *spiritualis* îl traduce prin *duhnicesc* (« Ist. ierogl. », p. 30), iar *cantitatea* o redă prin *cîtință* (« Divan »). Nordul îl numește Cantemir consecvent *crivăț*, din care a format adjectivul *crivățan*, adică nordic (*parte crivățană* « regiune nordică », « Hronic », p. 406).

Iată alte cîteva creații de ale lui Cantemir din elemente mai vechi românești: *lucrăreș* « harnic, activ » (« Divan »), *nelucrăreș* « leneș, inactiv » (« Divan ») *vase prîmitoare* « intestine » (« Ist. ierogl. », p. 32), *năpadă*, pl. *năpăzi* « năvălire » (cf. rus *нападение*) (« Hronic », p. 463), *greuime* « greutate, grosul armatei » (« Ist. ierogl. », p. 35; « Hronic », p. 404), *îmbunătățimat* « stimat » (« Divan »), *strungile*

munților « strîmtorile, defileurile munților » (« Hronic », p. 407), *omor de ciumă* « epidemie de ciumă » (« Hronic », p. 384) (cf. rus мор « molimă ») etc. etc.

Știm că toate străduințele lui Dimitrie Cantemir pentru crearea unei limbi științifice, filozofice românești au rămas zadarnice. Lupta de eliberare a poporului românesc, a moldovenilor și a muntenilor, de sub jugul turcesc, cu tot ajutorul primit de la poporul rusesc, care după reformele lui Petru I devine un factor tot mai important în Europa, nu au dat rezultatele așteptate. La Stănilești, unde rușii și moldovenii au luptat umăr la umăr împotriva cotropitorului turc, cauza eliberării popoarelor de sub jugul turcesc n-a ieșit deocamdată învingătoare. Robia turcească și jefuirea sistematică de către statul feudal turc a Moldovei și Munteniei — ceea ce a pricinuit înapoierea țărilor românești din punct de vedere economic, social și cultural — avea să continue încă peste un secol. Dimitrie Cantemir a trebuit să plece din țară. Lucrările lui scrise românește au rămas în manuscris pînă în secolul al XIX-lea, fără a putea influența pe cărturarii romîni din secolul al XVIII-lea. (Cu « Divanul înțeleptului cu lumea » tipărit la Iași în 1698, n-a avut un mare răsunset printre cărturarii moldoveni și munteni. Influențată de ascetismul călugăresc al dascălului lui Dimitrie Cantemir, această scriere ciudată n-a putut exercita nici o influență asupra vieții culturale a țărilor românești, care a început de mai demult să se laicizeze.) Opera de ridicare a limbii românești la rangul de limbă științifică și filozofică, începută de Dimitrie Cantemir, a fost amînată din pricina vitregiei vremurilor cu ce puțin încă un secol. Abia în secolul al XIX-lea, cărturarii romîni au putut crea terminologia științifică, filozofică românească, mergînd în bună parte pe drumul pe care l-a urmat Cantemir, dar independent de acest mare precursor.

